

KAZINCZY ÚTJA A JAKOBINUS MOZGALOM FELÉ

(Szempontok, adalékok.)

A jakobinusok oldalára álló Kazinczy nem volt forradalmár. Ez a különben eléggé ismert tény nehezíti annak vizsgálatát, miben is állott fejlődése a jakobinus mozgalomban való részvételéig. Útjának több mozzanata azonban oly mértékben térítette el kora felvilágosult nemeseitől, hogy e „kilengésében” nemcsak az eszmei és érzelmi forradalmasodás alapfélételeit tanulmányozhatjuk, hanem azokat a lépcsőfokokat is, amelyeken Kazinczy a forradalmi szemléletű összeesküvők mellé emelkedett.

Az *első* — akaratlan, bár erkölcsi síkon előkészített — lépés arra az időre esett, amikor régi vallásos hite összeomlott: 1779-re.

A *másodikat* — már öntudatosan — akkor tette meg, amikor feltűnő, sőt kihívó buzgalommal vállalkozott — a maga új meggyőződése szerint — a felekezetiesség nélküli, felvilágosult, a maga idején modern állampolgári nevelés meggyökereztetésére: ez 1786-tal vette kezdetét.

A spekulatív valláskritika helyébe most az állampolgárok közös világi és felvilágosult nevelésére irányuló gyakorlat lép. S e gyakorlat már a legelején feszültté teszi azt a kettősséget, amely a régi vallásos hit összeomlásával állt elő a lélekben; feszültté, mert a vallástalanság és a vakhit szélsőségeinek elkerülésére kigondolt józan, felvilágosult deista vallássosság „békítő” koncepcióját már 1786-ban aláaknázza, s reménytelené teszi — *A vallástalan* c. vers tanúsága szerint — valami be sem vallott vonzódás, önkénytelen azonosulás a vallástalanokkal.

E kettősség közti feszültség nem válhat fejlesztő, tovább lendítő erővé, ha pusztán elméleti síkon marad meg. 1789—90-ben ez a két szélsőség, irreligio és fanatizmus közt megtartott egyensúly elvész; ami 1786-ban még a lélek magába zárt, elméleti vitája volt a két egyformán végletes állásfoglalással, az most a zajló társadalmi, politikai élet nyomása alá kerül; a spekulatív természetű feszültség a nemzeti és társadalmi küzdelmek magasabb áramkörébe kapcsolódik, s általuk éleződik ki; s a kiéleződést a feszültség feloldódása, a középút elvetése, az egyértelmű állásfoglalás megjelenése követi nyomon. Így ez a *harmadik mozzanat* Kazinczy fejlődésében a legösszetettebb, legjellemzőbb is a jakobinizmus perspektívájában.

A kihívóan antikonzervatív világi nevelés *iskolai* harcosából most nő ki a radikális felvilágosult tanok *közéleti*, *lapszerkesztő* bajnoka. S ha a folyóirat programjában még benne van is — a közönségre való tekintettel — az irreligio s a fanatizmus közti középút hirdetése — a valóság, a gyakorlat elragadja a szerkesztőt: a fanatizmust nem lehet *ekkor már* a középútról támadni, csak az ellenkező táborból. Így jut el Kazinczy 1789—90-ben a materialista Holbachig, de túl rajta a társadalombíráló Helvetiusig és Rousseau-ig, s a Rousseau-tól inspirált és *Diogenesi* különtségében különösen merész Wielandig, a társadalom fenyegetéséig. A valláskritika síkjáról most már eltökélten a politika, a társadalom megváltoztatásának feladatkörébe nőnek át gondjai.

Végül különös jelentőséggel bír jakobinussá fejlődésében egy olyan mozzanat, melyet általában nem szokás számbavenni és nehéz negyediknek mondani, mert végigkísérve az

eddig felmért három lépcsőfokot, Kazinczy emberségének épp olyan alapvonása, mint a radikalizálódó felvilágosultság — lévén vele egyelőnyű : az *érzületi síkon* is korán végbement, kiteljesült felvilágosodás, a személyiség érzelmi világának az autonóm erkölcs jegyében, teljes világi öntudattal való kibontakozása. Az a műfordító és író pedig, aki egész lelkével beleérezte magát az általa fordított Gessnerbe és Wielandba, Klopstockba és Goethebe, Shakespeare-be és Rousseau-ba, Voltaire-be, Lessingbe és Holbachba, aki az életöröm anakreoni, gessneri, wielandi érzelmvilágának kéjes, vágyakkal s szépségekkel telt atmoszféráját éppen úgy a felszabadult ember mohóságával engedte hatni magára, mint Ossian vagy Veit Weber ködös, borongós, hősi légkörét — az nem tűrte el a kivirult esztétikai világképének megsemmisítésére irányult ostoba reakció támadásait és fojtogatását ; hogy Dayka az ő lelki rokona, alighanem ez években, 1791—94-ben tűnhetett föl neki először, Dayka anakreoni felszabadultsága és lázadó szentimentalizmusa azonban elfulladt, elveszett a reakció gyilkos szorításában. Kazinczy esztétikai, szépírói életérzése viszont sokkal gyökeresebben nőtt egybe a felvilágosodás radikális társadalmi tanításával, mint Dayka világiassága. Így amikor 1793—94-ben egész addigi emberi, szépírói, költői világát, s vele egybevágó felvilágosult gondolkodását fenyegette megsemmisítéssel a ferenci reakció, — az érzületi lázadás, a szépírói, világi életérzés védelmében feltámadó indulat a radikális felvilágosult ember elméleti készültségét mozgósította benne, s ez lényegében már egyetértést jelentett azokkal a barátokkal, akiket már régóta csodált — Hajnóczyval — vagy sokra tartott, bizalmára érdemesített — Szentmarjayval — : csak a felszólítás hiányzott ahhoz, hogy soraikba lépjen. Lázadásánál és azoknál az erőknél fogva, melyeket e lázadás mozgásba hozott, ellenállásra feszített a lelkében, jakobinus volt már — noha a forradalmi erőszak szükségességének elméleti belátásáig, vagy gyakorlati követelményeinek fölméréséig sem osztályhelyezete, sem műveltsége, sem hátralévő ideje miatt már nem juthatott el.

A tételes vallás, a hit összeomlása a lélekben ; valláskritika és valamiféle középut keresése irreligió és fanatizmus közt ; a materializmus elfogadása és a társadalom új útjának nyomozása a törvényalkotásban ; végül az elevenén sebzett, vérig sértett polgári szépírónak fellázadása az elnyomó rendszer ellen : ezek azok a mozzanatok, lépcsőfokok, melyeken át Kazinczy eljutott a jakobinus mozgalomba. A végén mintha kör zárulna be : mert ha az elején, 1779-ben az ideológiai krízis — a hitbeli megrendülés — rombolta le a fanatizmus gátjait a szépíró nagy lendületű s termékenységgel fejlődése előtt, a végén, 1794-ben a kifejlett, az esztétikai gyönyörűség minden válfajában otthonos szépíró haragja vetette harcba a radikális felvilágosultnak despotizmus elleni érveit, tudatos állásfoglalását . . .

Még egy vonás kíséri ezt a fejlődést : Kazinczy különölte, s különállásának tudata, 1782-től kezdve, amikor Szánthó Jánosnak megírta, hogy kiválasztottnak érzi magát, 1793-ig, amikor Wieland különölte *Diogenes*-ével vallotta meg ezt ország-világ, s a hamarosan felfigyelő könyvrendőrség előtt is, sohasem gyengült benne — talán csak 1790-ben — különállásának tudata. Van ebben valami kényszerű is, hiszen szélesebb műveltséggel, sokoldalúbb tehetséggel és finomabb élvező, megértő képességgel harcolt a felvilágosodásáért, mint alkotóerőben egyenrangú társai, a szikárabb Batsányi, a zseniális Kármán vagy a fegyelmezetlen-széteső Verseggy ; de ugyanakkor erős individualizmus, sőt hiúság is vegyült jellemébe ; s objektív helyzete — mert írónak valóban a legkülönb volt — meg e különállásának öntetszelgő felékesítése egymást is táplálta, erősítve benne a lázadásnak, a közönséges — Orpheusa szerint a gubába vagy bársonyba öltözött köznép — fölötti állásának, irodalmi vezérségének tudatát.

Lázadását azzal a császári-rendi kompromisszummal szemben, melynek csak hitvány közönségességét, értelemellenességét láthatta, a maga különölte, kiemelkedő, fanyarodó különölte voltak ez az érzése is táplálta.

E vázlatos áttekintésnek ezúttal csak néhány pontját tölthetjük ki részletesebb elemzéssel. A fejlődésmenetnek inkább csak néhány olyan pontját vizsgálónk meg, amelyek mindaddig homályban maradtak vagy téves értelmezésben részesültek (az 1779-i válság és következményei, az 1786-os vers, az *Orpheus* világa, a Wieland-fordítás). Szükségtelen részleteznem Kazinczy iskolafelügyelői működésének tartalmait — ezeket S. *Heksch Ágnes* marxista igényű, jelentős tanulmányban elemezte (*Kazinczy és II. József művelődéspolitikája*. Ped. Szemle 1956. 1—2. sz.), Kazinczy szabadkőművességről és jakobinus kapcsolatairól pedig *Jancsó Elemér* írt többször is, legutóbb *Kazinczy Ferenc útja a jakobinus-mozgalom felé* c. tanulmányában (a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Emlékkönyvében, 1956.). Mindkét dolgozat két nagyjelentőségű előmunkálatra támaszkodhatott: *Hencze Béla* kitűnő doktori értekezésére (*Kazinczy és a francia felvilágosodás*. Budapest 1928. Bibliothèque de l'Institut Français á l'Université de Budapest 6.) és azokra a nagyszabású, a jakobinusideológia és szervezkedés tekintetében alapvető forráskiadványokra s elemzésekre, melyek *Benda Kálmánnak* köszönhetőek (*Kazinczy-levelek*. It. 1949. *A magyar jakobinusok iratai*. I—III. Bp. 1952—57. *A magyar jakobinusok*. Aurora VIII. Bp. Bibliotheca 1957.). Ezek alapján ma már monografikus alaposággal rajzolható meg Kazinczy jakobinus útja — feltéve, hogy olyan jelentős műveknek, mint amilyen az *Orpheus*, s a Holmann-fordítás volt, részletes feldolgozása műtörténik.¹

1. Kazinczynak — de akárkinek — jakobinizmusához a tételes vallással való leszámolás, a hitbéli megrendülés nyitotta meg az utat.² S mennél nagyobb volt a vallásosság, összeomlásából annál nagyobb erővel támadt fel a kétely: a lélek csak súlyos krízis után állíthatja helyre — már másként — egyensúlyát.

A mélyen vallásos apa s a kollégium „rettenetesen tudós teológussá” nevelte a fiatal Kazinczyt — s hogy e tanulmányokkal párhuzamosan nőtt benne a rajongás a modern poézis és a képzőművészet, vagyis a vallási igazolás nélküli profán szépség iránt, a feszültség sem maradhatott el a lélekből: az ortodox, a művészetben csak haszontalanságot látó vallási tanítás és a művészetben való önfeledt gyönyörködés közt egyre mélyülő ellentét.

A szikra e kirobbanni kész erők közé egy 1779-es vitán csapódott be. Milecznél, a tornai uradalom fiskálisánál volt patvarián, s már megnyerte főnöke jó véleményét azzal a higgadt, sztoikus magatartásával, melyet egy halálos villámcsapásokkal teli viharos úton tanúsított a remegő ügyvéd oldalán; még inkább tetszett a principálisnak, hogy abban az asztal fölötti hitvitában, melyben Hajnalkőy plébános érvei elakasztották őt, a közbelépő Kazinczy „szórta a locusokat”, megnevezé, melyike hol áll a bibliában s legyőzte a katolikus papot. Ez, meglepetésében, hogy a fiatalember ennyire tudós teológus, elhívja magához.

Itt, s ekkor, 1779-ben omlik össze Kazinczy eddigi vallásos világképe. A pap, a *savoyai vikáriusnak* ez a magyar változata (ahogy Kazinczy nevezi őt) először a *haszontalan teológiai* tanulmányokért kárhoztatja az ifjút — tanult volna inkább matézist, fizikát, filozófiát, históriát — azután sorra veszi „tanulásait”, kezdve Kálvin teológiáján. Isten létéről, a gondviselésről, a lélek halhatatlanságáról lehetett szó.

A megrendülés részletes leírása a *Pályám Emlékezetében* olvasható: térden állva könyörög a kegyelemért, „az egyiptusi sötétségben” „rettenetes villámsugár” lobban fel szemei előtt, közeljut a kétségbeeséshez, a megbóduláshoz, a vallás apológiáját kezdi el írni — de mind hiába. „Éppen ez a dolgoztatás a legirtóztatóbb örvényekbe merít el, melyet képzelhetni.” Csak régi professzora, Szentgyörgyi István — aki felvilágosult ember lévén,

¹ Igen jellemző, hogy HENCZE mindmáig alapvető dolgozata után 10 évvel PINTÉR, népszerű irodalomtörténetében (A m. irod. tört. Franklin 1938. I—II), nem hogy Henczét nem említi bibliográfiájában, de hús lapnyi Kazinczy fejezetében egy mondatot sem ír le az *Orpheusról*.

² Erről először és utoljára úgy, mint Kazinczy fejlődésében jelentős eseményről HENCZE írt nyomtatékosan, persze csak a felvilágosult eszmeiség szempontjából.

maga is áteshetett egy ilyen krízisen — nyugtatja meg, a lelkiismereti problémák tiszta elmével való megoldásának keresését kövte lelkére. Hencze Béla említett tanulmányában azt a finom megállapítást teszi, hogy „Szentgyörgyihez való viszonyában a vikárius attitűdjét tanítványához, festi; — a mezei séta a Pó-menti jelenet szcenirozása” (5), s így a fiatal Kazinczy lelkülete két „savoyai vikárius” tanítása közt küzd, vergődik az igazságért.

Hajnalkővel fenntartott kapcsolatának ismert bizonyítéka a pap francia nyelvű levele (1780. máj. 29.), melyből kitűnik — hiszen már Kazinczy ad neki kölcsön vallás- és királyellenes könyveket! —, hogy Kazinczynak a tételes vallással élesen szembe forduló felvilágosult magatartása és műveltségi alapjai 1779—80-ra vezethetők vissza.

Szentgyörgyi neve még tovább kíséri Kazinczyt; másodszor is, harmadszor is olyankor hivatkozik rá, amikor döntő világnézeti kérdéseket visz szőnyegre; úgy tetszik, őrá, új lelki nyugalmának kimunkálójára emlékszik vissza, valahányszor a lélek halhatatlanságának tételét vagy az igazságtalan társadalmi rendet bírálja — mintegy ahhoz a nemes alakhoz igazodván vissza, aki világnézetileg új útra térését 1780 körül igazolni tudta.

A döntő tehát az, hogy 1779—81 közt a felekezetiességtől s babonától ment, fanatizmustól és dogmáktól teljesen „megtisztított” vallásnak laikus, deista fogalma válik lelkében s elméjében uralkodóvá. De jellemző, hogy azok a tanulságok, melyeket Voltaire-ből, Rousseau-ból (főműveit 1780 körül már ismerhette, 1782-ben a *Confessions*-t idézi Szánthó Jánosnak) és Wielandból meríthetett, *most még nem* viszik túl az egyházak ellen forduló, felvilágosult vallásosság fokán. Forradalmasító tanulásaiknak átvételére később, 90 és 93 közt érik meg az idő.

Rendkívüli azonban az a hatás, mellyel a hitbeli megrendülés a teológiai tudásnak és a szépirodalomban való gyönyörködésnek az értékrendjét módosította. Teológus társai a szépirodalmat mondották haszontalannak, Hajnalkő a teológiai műveltségről bizonyította be, hogy haszontalan: a mérleg most erőteljesen átbillen a szépirodalom oldalára — lényegében minden gát leomlik a profán, gyönyörködtető művészet gyakorlása előtt. Az 1779-es és 80-as válság s átalakulás nélkül Kazinczy nem indult volna el ily lendülettel szépírói pályáján.³ Véletlen volna-e, hogy minden korai, nagy vállalkozása 1780 körül kezdődik? A Gessnerhez írt 1782. okt. 19-i levél tanúsága szerint Kazinczy 1779-ben ismerte meg igazán Gessner művét,⁴ s 1—2 évvel azután készült el fordításával, tehát legkorábban 1780-ban foghatott hozzá. Johann Martin Millernek Kazinczyhoz intézett 1782. júl. 6-i válaszelevele pedig elárulja, hogy Kazinczy 1781—82-ben már a Siegwart fordításán is dolgozott, mellyel 1783. nov. 10-én lett kész (ld. levelét Millerhez, 1783. nov. 11.). De ugyanakkor, 82 végén vagy 83 elején fordulhatott a Sturm und Drang másik jelentős személyiségéhez, Johann Caspar Lavaterhez is, aki 1783. júl. 28-i levelében ír vissza neki mentegetődve a nagyon késedelmes válasz miatt. Chodowieckit, Lavater sziluettképeinek készítőjét is ekkortájt ismerhette meg. Így a Gessner- és Miller-fordítás munkájában, valamint a hozzájuk fűződő, s a 22 éves magyar fiatalember számára valóban megtisztelő, európai nevű írók ismeretségét szerző levelezésben mindjárt a vallási krízis után kialakulhatott Kazinczynak élete végéig követett irodalmár magatartása és szépírói gyakorlata, melybe a metszetek, finom illusztrációk készíttetése révén szinte észrevétlenül lopta be képzőművészeti ízléstörökvéseit. Az 1777-es, tehát legelső súlyos irodalmi élmények is — Báróczy és Baróti Szabó olvasása — csak a gessneri, milleri mű fordításának nagyobb sodrában —, s a vallás cenzúrája alól fölszabadultán — válhattak szerves részeseivé irodalmárkodásának.

³ Jeles életírói s monografusai (VÁCZY, NÉGYESY) nem látják a kapcsolatot 1779 krízise s a szépirodalom azután kezdődő, mohó művelése között.

⁴ A Pályám Emlékezete szerint már diákkorában megszerette Gessner néhány idilljét, melyre egy göttingai Musen-Almanachban akadt rá (ld. A Pályám Emlékezete. ABAFI kiad. 24—25.).

A korábban még a vallásos hit korlátai közé szorított szépirodalmi élvező, gyönyörködő magatartás most teljes erővel tört elő, s hozzá ez a gyors előrenyomulás a magyarországi „nagyok” felől az európai „nagyságok” felé, a beavatottság fölemelő érzelme különleges megvilágításba helyezhette az ifjú literátort, legfőképpen önmaga előtt; a fordulat eddig vizsgált két mozzanatához, a vallásihoz és a szépirodalmihoz most egy harmadik járul: a kiválasztottságnak, a közönséges emberektől való elkülönülésnek tudata. „Elmélkedtem a sorsomon. Tapasztaltam azt, hogy a Természet engemet nem a közönséges modellbe öntött... Hogy Sonderling nem vagyok, azt tapasztaltam; de azért nevemet mégsem írtam a közönséges emberek katalógusába... ritka embernek tetszem, mert nékem ritka ember tetszik...” Ezt a vallomását, Rousseau *Confessions*-jának idézése után Szánthó Jánoshoz írja 1782. júl. 4-i levelében, s benne azt is fölfedi, mely írók sugallották néki ezt a különködő érzést, magatartást. „... Olvastam, mondom, Gessnert, s ő vont el azoktól a *veszedelmektől, melyekre védelmére elégtelen ifjúságunk rohan; ő képzelte szívemet*... Hozzá fogtam fordításához... Olvastam annak utána Siegartot, ez tőlem szintoly kedvességet nyert, mint Gessner... Ez a két darab az, kedves barátom! amelynek szívem *ártatlanságát*, tiszta és naponta nevekődő *erkölceimet*, és így mind világi, mind mennyei boldogságomat köszönhetem.” Sajátságos, hogy szavakig, fordulatokig egyezően ugyanezt írja — jó három hónap múlva — Gessnernek is: „Ja, mein edlester Freund, Sie haben mich *Tugend, Unschuld* und höhere Empfindungen gelehrt, und *mein Herz*, in denen Jahren, die vor *unerfahrene Jünglinge so sehr gefährlich sind* — Sie und Miller verwahrt, *gebildet* und erzogen” (I. köt. 38—39). Oly ítéletet közöl tehát Szánthóval, amely elhatározottan kialakult benne önmagáról, s amelynek alapelveit Rousseau-ból és Gessnerből veszi, amint egymásbamosódnak előtte, vagy inkább áttetszenek egymáson: mert Gessneren keresztül már Rousseau felé lát előre, noha Rousseau-ban ekkor még a gessnerivel rokon vonásokat élvezi igazán. Így kezdi alakítani benne Rousseau és Gessner együttes hatása az „elkülönözés”, a kiválás, a mások előtt járás majd félszeg, majd merész, kihívó tudatát.

A valláskritikai álláspont kialakulása, a szépirói pályakezdetés nagy lendülete és a hivatástudatnak a kiválasztottságban, a különállásban való meghatározása: három olyan alaptényező, melyet nem hagyhatunk számon kívül, ha Kazinczynak jakobinussá fejlődését az egyéniség bontakozásának, a társadalmi változásokra adott sajátos válaszainak tükrében akarjuk tisztázni.

2. Kifejezetten azért lép be II. József iskolareformjának harcosai közé, mert hivatásának érzi a felekezetiesség nélküli, fanatizmus és ateizmus szélsőségeit egyformán elkerülő, felvilágosult humanista állampolgári nevelés ügyének felkarolását. Hogy mindebben különös illúziók hatottak közre II. József rendszerének s céljainak félreismerésével együtt, azt újabban Heksch Ágnes — említett dolgozatában — jól elemzi. — Kazinczy életírói általában elmulasztják összekapcsolni egymással a tételes vallásban való megrendülésének élményét, és a közös iskolák szervezését vállaló állami tisztviselői feladatát, pedig a kettő egy fejlődés-vonalba tartozik. Úgy érezhette, hogy fejlődésének az 1779-i megrendülés árán elért eredményeit most széles körökre áraszthatja szét az országban. „Pedagógiai működésében vitathatatlanul küldetést lát” — hangsúlyozza Heksch (94), s találon idézi Horváth Ádámnak a Kazinczy elhatározását mérlegelő sorait is: „Te csakugyan nálam szerencsésebb vagy, hogy hivatalbeli foglalatosságid egytermészetűek azzal a tárggyal, melyért velem együtt a haza szeretetéből magánosan is dolgozol” (1789. jan. 9.).

Az idézett tanulmány feleslegessé teszi, hogy most iskolafelügyelői s szervezői működésével is foglalkozzunk. S elegendő utalni arra, hogy szépirodalmi tevékenysége még nagyobb lendületet vett (1787-től már a Bácsmezeyn dolgozik s hamarosan létrehívja a kassai Társaságot, meg folyóiratát), miközben különállásának tudata is csak erősödhetett, főleg a támadások következtében, melyeket erélyesen végzett hivatali munkája váltott ki minden felekezet oldaláról. Annál is inkább elég csak utalni ezekre, mert egyik, 1786-ban írt verse *világnézeti*

(valláskritikai), *szépirói* (költői), és *különmű* (morális) magatartásának szinte egységbe-foglalása, utalva fejlődésének egyik legjellemzőbb állomására is. A *vallástalan* c. hosszabb töredékről van szó, melyet azért is részletesebben kell vizsgálnunk, mert értelmezésébe minduntalan tévedés, félreértés csúszik be.

A vers eredeti címe abban a levélben, melyet Kazinczy Ráday Gedeonhoz intézett 1786. okt. 19-én, *Gróf X X X Ferenchez* volt — Ráday válaszelevelében kíváncsian kérte a vers befejezését, de maga Kazinczy is jelentékeny írásnak érezte, mondanivalójánál fogva is, mert világos kifejezése volt tovább mélyülő válságának, a középúton megállni nem tudásának, és műfaji jellege miatt is, mert első próbája volt a később kibontakozó didaktikus-filozófikus episztolastílusnak. „Derülni kezdte setétem, de a világosság még nem vala elválasztva a setétségtől. Ezen kétes fényben rettentett némelyeknek valóban rettenetes libertinizmusuk, mely nékem most is rettenetes, mint mindig volt. Azt hittem, hogy *nincs központ* s erőnek erejével a másik extrémumhoz tolokodtam. Szentnek akartam ismerni, ami ezzel a más szélén áll ellenkezésben. Magá ez az erőlködés is azt csinálta, hogy a *középpont körül állongjak*. Űstökön kapott a világosság, mint Szent Pált —, de nem a Szent Pálé!”⁵ Vessük össze e sorokkal a vers kezdetét:

Elázott szemmel s szánakozva nézem én
Az esztelenség vakmerő bolondjait,
Akik, magoknak tetszvéen, a megtévedés
Egyik széléről a másikra térnek el,
S kevélyen néznek vissza már az elhagyott
Ösvényre, melyen a vakhit vas láncokon
Kőfözve tartja vért könyvező foglyait.⁶

Az egyezés feltűnő; az „esztelenség vakmerő bolondjainak” viselkedése — az ő élménye; ő maga az, aki az egyik végtől a másikba csap át — a vakhit vastag homályából kiszabadulva kevélyen, önhittén valami lidérces világosságban⁷ látja önállósulni magát, az individualista szélső magatartásával: „Hazám, barátom, istenem magam vagyok . . .”. S e másik végtelbe hullás, vergődés — rettentéti őt.

Innen a középut keresése. Téved tehát Jancsó Elemér, aki — 89 és 93 közé helyezve a verset! — egyértelmű s a materialista nézeteket bevezető hitvallásnak tekinti.⁸ Nem az, bár lényegét tekintve — mint látni fogjuk — közel áll ahhoz. Kazinczynek a „középpont körül állongásának” reménytelen kifejezése ez, a középut-keresés elhatározott szándékának kinyilvánításával, miközben a szándékon kifog a valóság.

A szándékot nemcsak a fent idézett hosszabb prózai vallomásából ismerjük, hanem magának a Rádayhoz intézett levélnek e sorából is: idezárom „egy még csak most kezdett jambusomnak elejét, melybe a superstitiót és irreligiót szándékozom eleven színnyeivel lefesteni”. Az Akad. Kézirattár Abafi idézte töredékében pedig a verset „a vallástalanok ellen” készült „didaktikus töredék”-nek nevezte.⁹ Hogy ez a szándék teljes összhangban van a közös iskola szervezésére készülődő Kazinczy elgondolásaival — hiszen a közös iskola „filozófusi és valóban keresztényen institutum” — nyilvánvaló. Szándéka szerint a vers tehát

⁵ Akad. Kézirattár Nyelvtört. 40. 41.

⁶ A verset a sajtó alatt levő pótkötetben álló, eddig ismeretlen levél versmelléklete szerint idézem, nem Abafi kiadása szerint. A levél kiadója a pótkötetben: Cs. GÁRDONYI KLÁRA.

⁷ Lidérctűznek nevezi a közművéség titkainak kódéből kicsillámlót ezidőtájt, ld. DAIMONIA c. töredékét, ABAFI kiad. 161. Vonatkozik ez a prózai vallomásban említett „rettenetes libertinizmusra” is.

⁸ JANCsó E. i. m. 379—80.

⁹ ABAFI: Kazinczy összes költeményei. I. (Aigner) 1879. 287.

a tételes vallással, superstícióval éppen úgy mint a vallástalansággal, ateizmussal szembenálló Kazinczy külön útját hirdeti. Az elkülönülésnek, a harmadik úton járnai akaró felvilágosult humanistának a hitvallása ez, amelyből tételes döntés a materializmus vagy az istentagadás mellett még nem olvasható ki.

Mégis: rejtve, érzületileg, az esztétikai ábrázolás szintjén a vallástalanok felé hajlik az író szimpátiája. Elsősorban az első személyű közlésnek sajátságos átszíneződése árulkodik erről: legelején az író beszél első személyben, majd leíró rész következik, ebből azonban úgy ágazódik ki a vallástalanoknak előbb többes, első, utóbb egyes első személyű önvallomása, hogy valami rejtett módon, „szöveg alatt”, az író hangja csendül bele a vallástalanéba; nem lehet szó azonosulásról azokkal a vallástalanokkal, akiknél az előbb a „bolondság csengetyűi”-re mutatott rá; de igenis lehetséges oly szándéktalan egybeesés a vallástalan és Kazinczy között, amelyet szépírói-világi öntudata, érzülete, autonóm erkölcsi felfogása minden oldalról ösztönözhetett. — Különbözik a vers ott szakad félbe, magaspontján, ahol a tulajdonképpeni vádak következnének az ateisták ellen: idáig pedig éppen a *vallástalan* önvallomásának lendületével szárnyalt fel előadása, melyet oly érzelmi részvétel színez és hevít át, amilyen a vakhitűek elítélésében nem lehetett. — Végül pedig a villámcsapásról szóló sorok is valami szubjektív mozzanatról árulkodnak. A Hajnalkővel folytatott vitának előadását — „rettenetes villámsugár fellobbanása az egyiptusi sötétségben” — a *Pályám Emlékezetében* a már említett, villámcsapásokkal terhes vihar leírása és Kazinczy akkori állásfoglalásának ismertetése előzte meg: itt még ő volt nyugodt a fizikai világba hasító villámok között, s mindjárt utána az ő „egyiptusi homálya”-t szakította széjjel az öntudat villámfénye. A viharos, villámfényes úton kocsikázás szerény életrajzi ténye erősen egybetapadhatott azzal a nagy megrendüléssel, melyet — kevéssel a kocsizás után — Hajnalkő valláskritikája váltott ki lelkében.

A *Pályám Emlékezetében* ezt írta: „Azt forgatá” (ti. Milecz), „hogy a baj minket is érhetett volna” (a villám a közelükben sujtott halálra egy embert). „Forgassuk azt is, hogy nem ért, s hálás szent örömben . . . elkezdém előtte fejteni gondolkozásomat, hogy mikor lehet, örülni kell, s túrni panasz és jajgatások nélkül, amit meg nem változtathatunk.”¹⁰ Magasabb síkon, nagyobb öntudattal, a tény esetlegességét levetkőzve — 7 év múlva — A *vallástalanban* már így fényesíti ki a bizonyára emlék-ihlette képet:

Nem ijeszt minket a menny fellobbant tüze,
Nem ijeszt földet rendítő dördülete,
Ha csap, könnyebben s kínok nélkül dülök el
A semmiségbe: hogy ha nem csap, hasztalan
S gyermekhez illő volt a gyáva rettegés.

A reszkető Milecz arca; a „bajt jobb jó kedvvel túrni” példája; a beszélgetés a véletlen s hirtelenül jövő halálról, és arról, hogy ha nem ért el a villám, örülnünk kell: bizonyára ezek a szubjektív emlékezők inspirálták, távolról, a vallástalan „fentebb” szavait. S ha így van — legalább igen valószínű —, akkor a fenti érveken túl ez is amellett bizonyít, hogy a vallástalan önjellemző szavaiban már teljesen Kazinczy életérzése, erkölcsisége, valláskritikája bújjik meg, a középpút, az egyensúly elvesztésének sejtelmével . . .

A nyílt, tételes állásfoglalás és szándék — mindkét szélsőséget megbélyegzi; az érzület, a művészi megformálás azonban azt árulja el, hogy szíve s erkölce a vakhitűekkel szembenálló, a vallástalanok oldalára vonja őt.

A verset 1786-ban nem lehetett befejezni. Hiába írta kíváncsian Ráday Gedeon: „Ha azon elkezdett jambusok egészen elvégződnek, kedvessen veszem, ha velem párban közleni méltóztatik.” A befejezés — már nem a versben, hanem az ember állásfoglalásában — 1790-ig, vagy inkább 1794-ig váratott magára.

¹⁰ Pályám Emlékezete. Abafi kiad. 46—47.

3. „Az elme, ha egyszer megindul, megy és meg nem áll, ahol *kell*. . . Ez vala az én esetem is. — Istent nem tagadtam soha . . . nem tagadta meg soha ő szeretetét szívem . . . De a lelket nem hittem többé halhatatlannak. A természet, mondtam magamban, soha nem áll el a maga oeconomicájától. Lenni-vírfítani-elhalni! imhol az a törvény, amelyet magának minden teremtményeire nézve kiszabott . . . eljő az idő, hogy megszűnök lenni! — Mi a lélek? azt senki nem tudta még . . . Ekkor ragadt meg az isteni gondviselés s a hóhérszínig vitt . . . Vigyáztam, hogy a halál és a carnificina instrumentumai, melyek szemem előtt voltak, és amelynek láncá lábamon és kezemen csörgött, az Igaznak keresésébe ne egyveledjenek. S nem is egyveledtek! . . . Nem ismerem az Istent és lelkemet: de szeretem és ezt függésben lenni érzem őtőle. Ebből áll religióm.”¹¹ 1803-ban — amikor e sorokat írta — Kazinczy a retusálás ellenére sem tagadta meg az átlagosnál messzebb ment felvilágosult meggyőződését. A természet ökonomiájának emlegetése még ekkor is Holmann-nak holbachi ihletésű művére való rejtett utalás, melyet börtönébe is magával vitt, nehogy az erőszak elfojtsa az igazság útjának keresését . . . S régi műveiből egyedül *Orpheusát* nem tagadta meg. Többeknek is megírta, először Kozma Gergelynek, 1802. dec. 1-én, hogy „kivéven egynehány lapjait Orpheusomnak, semmit nem olvashatok azokból, amiket valaha közrebocsátottam”.¹² Ez a makacsság utólag is bizonyítja, hogy az út, mely a „hóhérszínig vitte”, az elmélkedés, a nagyra növés útja is volt, a kiteljesedésé.

Melyek lehettek az *Orpheusnak* még a börtönének után is kedvelt „egynehány lapjai”? Bizonyára azok, amelyeket ő maga emelt ki Arankának, 1790. március 25-i levelében. Ebben hangzik fel híres elszármásának szövege: „Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitio kezéből a véres tört és irtóztató képéről lekapni az álortót . . .”, s mindjárt ez után: „Csak attól tartok, hogy lángoló felgyulladásaim által el ne rontsam igyekezeteimnek boldogulhatóságait. Olvassa meg, akinek esze és szíve van, Orpheusom bévezetését, olvassa meg pag. 90. azt, amit Rousseau-ból fordítottam, és azt, amit Kallós által fordítottam Helvetiusból — olvassa meg tulajdon gondolkozásomat Orpheusom II. kötetében¹³ a lélek halhatatlansága felől s látni fogja, ki vagyok s áldani fog, ha én már régen nem lézlek is. Valakinek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, amit csinálnak.”¹⁴

„Ha valakit mély álomból akarunk felébreszteni, nem elég egy kevésbé billenteni egyik karját; jól rázd meg s azonnal talpra kél. — De az ilyes szándékok elérésére csak *némely* ember született: az, aki kész magát áldozatul vetni ki a hazafiak haragjának ex sensu veri patriotismi” — vallja meg közel egy időben fenti vallomásával,¹⁵ s mindez az *Orpheusnak* nemcsak különös, általa később is becsült értékei mellett, hanem az *Orpheusnak* elsősorban Kazinczy eszmevilága forradalmasodásában betöltött szerepéről tanúskodik.

Az *Orpheus*, mely inkább egy nagy egyéniség lázas fejlődésének, eszmei állásfoglalásának tükré, semmint sikeres folyóirat, eldőnti A *vallástalan* c. versben már élükre állított kérdéseket.

Hogy Kazinczy ekkor már tagadja a lélek halhatatlanságát, azt — láttuk — maga is bevallja, de Hencze Béla kimutatta a Holmannra-hivatkozás, s a Holmann-fordítás mögött — Holbachot is,¹⁶ sőt, az ateizmus valószínűségének gyanúját is szóba hozta.¹⁷ Forradalma-

¹¹ Puky Ferenchez, 1803. III. 3-án, ld. VÁ CZY: Kazinczy Levelezés. III. köt. 35.

¹² VÁ CZY: Kazinczy Levelezés. II. köt. 514.

¹³ A Halak Havi 2. számban, nem kötetben! A Horváth Ádámmal írt episztola jegyzeteiben.

¹⁴ VÁ CZY: Kazinczy Levelezés. II. köt. 51—52.

¹⁵ I. m. II. köt. 118. Arankához.

¹⁶ HENCZE i. m. 8., 11—13., 49—50.

¹⁷ Hivatkozva Horváth Ádám egy levelére, melyben ez a maga istenhitét szembe-
szögezi Kazinczy felfogásával. (VÁ CZY: Lev. I. köt. 417. HENCZE: 14. I.)

sodása az idézett levelekből 1790 elején vagy az év közepén felhangzó s ezért nagyon korán elégedetlen, türelmetlen kifakadásaiiban („lángoló felgyulladásaim”, „már többé szenvedni nem lehet, amit csinálnak”, „áldozatul vetni ki magát a hazafiak haragjának”) már tetten érhető, ez persze a külön útra térésnek minden eddiginél szélsőségesebb, már nem „középutas”, hanem végletesen felvilágosult bevallását hozza magával. Az *Orpheus* Bévezetésében hirdetett óvatosság — „kerülni fogom a mérges érdeklését annak, ami embertársaim szeme előtt szent” —, az a tartózkodás, mellyel csak „Józan Gondolkozás”-nak nevezi feltett tárgyát, okai lévén azt „nem nevezni Világosodásnak, Aufklarungnak, Eclaircissementnak”, annak okoskodó belátása, hogy „chimérai szándék az, amely a köznépet — a gubába vagy bársonyba öltözött köznépet — megvilágosítani igyekszik; „mert érzem, hogy a Világosság elfogadására kevés emberek, és csak a jószívűek alkalmatosok” — mindez az óvatosság, programszerű tartózkodás egyszerre semmivé lesz, mihelyt polémiába ereszkedik Horváth Ádámmal a lélek halhatatlansága felől.¹⁸ Szentgyörgyi István neves alakjára emlékezve vele együtt vallja, Holmann után, hogy „a teremtői mindenhatóságnak nem volt talán lehetetlen a testet annyira raffinózni, hogy gondolkozhasson. — Valóban a testet és annak természetét, tehetségeit nem esmerjük még jól. Test egy szikra, test egy marok puskapor: de vesd össze, meglátod, micsoda előre nem képzelt effektusa lesz. S nem lehet-e valami ilyes a lélek is?” Hencze ezt a Holmanntól vett hasonlatot meggyőzően vezeti vissza Holbach kedvenc képére a lélek mozgásáról.¹⁹

Maga is érzi, hogy túllépett óvatos célkitűzésein. A *Jegyzések* végén kénytelen bevallani: „ezeket úgy mondom, mint filozófus, nem mint keresztény” és óvni a tömeget, a közönséges embereket az ő példájának — végletesen külön útjának — követésétől: „Gyengébb lelkek! ne kívánczoztatok le a benneteket szerető anya karjairól a síkra! Itt állani, lépni veszedelmes: amott nyugodalmasan ülhettek!”

Az *Orpheus*ban a valláskritikai, a lélek halhatatlansága körüli problémákat már a politikai aggodalom tetézi, enélkül érthetetlenek lennének a szerkesztő hevesen „lángoló felgyulladásai”, kifakadásai. A fanatizmussal leszámoló Kazinczy a despotizmus és fanatizmus szövetségétől fél a legjobban: csatlakozik ugyan a nemzeti mozgalomhoz, de hamar csatlakozik benne. Fővágya már ama, Arankához intézett híres levele szerint is: „evertere superstitionem, opprimere Tyrannismum, beneficere.” A lelkiismereti — vallás és gondolat — szabadság elméleti, elvont fejlődésmenete kiszélesül egyéniségében, a történelmileg kiéleződő helyzetben gyakorlati, konkrét társadalmi vívmányok összefüggő, törvényesített, intézményi egészének követelésévé alakult át. A protestánsok nem lehetnek csak toleratusok — adja Kazinczy Eszterházy püspök ajkára²⁰ célzatosan —, mert polgártársaink az ország törvényeiben: íme a tolerancia túllépése a *vallásszabadság* elismerésével. Közismert harcos kiállása Helvetius-szal a *gondolatszabadság* mellett: „Mit árthat gondolatainknak szabad kimondása? Gyakorta az elmének eltévelyedése a setétségnek legbelsőbb kebeléből is sugárt hozott ki. Csak azok a tévelygések hintettek a Nép közé meghasonlást és zenebonákat, amelyek a Fanatizmust és Superstitiót akarták szentnek tartatattani.²¹ Horvát Ádám Bürger utáni fordításával — *A Prométheus tüzével* — szintén a *gondolat-* és a *sajtószabadságot* hirdeti: „Illendő-é, hogy tégedet | Élő Istentől eredett | Tűz-láng, az ember fia | A halandó kárhozzatasson? | A gondolat gátoltasson | És a Typográfia?²² A „prusz király” elmélkedései folytatásában *A Törvényszabásról*²³ a *nemi erkölcs* polgári felfogása mellett tör lándzsát: „Nem köt-é a Törvény becstelenséget a titkos lebetegedéshez? Nem arra a kéntelenségre vettetik-é az a szegény lágyszívű s erkölcselen szeretője által elcsábított lányka, hogy a kettő közt

¹⁸ Orpheus I. Halak Hava XVI. közlemény 192—95.

¹⁹ HENCZE, i. m. 11.

²⁰ Orpheus II. köt. Rák Hava, XVI. közlemény.

²¹ Orpheus, Vízöntő Hava, III. közl. 19—20.

²² Uo. II. köt. Oroszlán Hava IX. közlemény.

²³ Uo. II. köt. Szűz Hava, 312—354. — A jegyzet a 337. lapon.

válasszon egyet, becületét akarja-é, vagy méhében lévő gyümölcsét elveszteni? Nem a Törvényben van-é a hiba, ha ez erre a rettenetes kéntelenségre vettetett?”; és „lángoló felgyulladásában” Kazinczy kihívó jegyzetet fűz a „lebetegedő házak” intézményének passzusához: „Nálunk hire sincs, s az, aki ennek felállítását javasolni merészlené, készüljön néki, hogy akármely tiszta életű légyen különben, irreligiositással s erkölcsitelenséggel piszkoltatik bé. De micsoda az ily piszok annak, akit szíve javallata jutalmaz?”

Mindez szoros összefüggésben van Kazinczynak a magyar törvényalkotást befolyásolni akaró nagy fordításaival vagy közleményeivel. Elsősorban *A Törvényszabásról* c., erőteljes rousseau-i magyarázatával, melynek Mózes, Lycurgust és Numát elének rajzoló példái mintha csak a súlyos konklúzió kedvéért adattak volna elő. „Egy úton jártak a régi törvényszabók mindég. Mindenike oly kötelet keresett, amely a polgárt a hazához, és a polgárt a polgárhoz szorítja; s fel is találta azt majd házi szokásaikban, majd...” Másként van a jelenben: „A mi törvényeink arra valók, hogy bukjunk meg fejedelmeink előtt, vaktában teljesítsük, amit parancsolnak, másnak a zsebjéből ne lopjunk, s gazdagon fizessük a haza tölvajait. Öszvegyűléseink egyedül a *templomban* esnek meg, oly isteni tisztelet végett, melyben nem lelünk semmit, amely bennünket nemzeti különbségünkre s hazánk szeretetére emlékeztessen; — vagy *játékszíneinkben*, melyeknek kapuit pénzfizetéssel nyithatjuk meg s ahol elpuhult játszóink csak szerelemtől tudnak szállani, vagy haszontalan, üres erkölcsöt vesztegető csevegést visznek véghez —; vagy oly *közönséges innepléseink* alatt, hová a megvetett népek közelíteni nem szabad... Támasztják-é fel ezek bennünk a hazai szeretetet? —”²⁴ E súlyosan zengő intés szava Kőlcseyig hangzott el. „Mi köt most titeket, mint egész néptömeget együvé? Hol a szellem, mely kisebb-nagyobb mértékben minden keblen keresztül-lángoljon? *Játékszíneitek?* bújdokló vándorok sátorai, hol különben is minden alak idegen. *Gyűléseitek?* egyik osztály kirekesztő tulajdona, hol az a lehetőségig gyéren jelen meg. *Egyházaitok?* azokban meghasonlítottok, s felekezet lelke szállt belétek. És azok a ti versenyeitek, azok a ti *köztermeitek* dicsőséges gondolatok ugyan; de kevés számra vagynak kivetve. Mi más lenne az, ha...”²⁵

Az első kötet 4. füzetében (Bika Hava) Wályi András fordítása *A népesítésről*; majd uo. *Anglia és Magyarország igazgatások formájának előadása* („hazafitársunk gróf ... r . . . . . j-től”); végül a II. kötet Iker Havi és Szűz Havi füzetében folytatólagosan „*Azon okokról, amelyek szerint Uj Törvényeket szabni vagy a régieket eltörölni kellek?* A II-ik Frídrich prussziai király írásai közül”: ez a három, együttvéve terjedelmes írás bontja ki célzatosan Kazinczynak a polgári szabadságot óvó törvényalkotásról és közboldogságról vallott elveit. *A népesítésről*-ben többek között a kereskedelem és ipar fejlesztésének szükségességéről van szó: „Míg a szűk határu tartományokban valamely projectista azt nem találja fel, hogy az ember kevesebbel is jóllakhasson, mint eddig, azon kell mesterkedni, hogy a kereskedés, a fabrikák, a kézi mesterségek tökéletes virágzásra hozattassanak.” — Az Anglia és Magyarország közti párhuzammal a nemesi-nemzeti alkotmányosság alapjait erősíti — bár az „angliai lakosok szabadságát” a magyar *nemesi* szabadsággal veti össze a fordító. — A II. Frigyes „Törvényszabásról” szóló művéből pedig Széphalmy — maga Kazinczy — rengeteg tanulságot kínál a helyzetet törvény szerint megváltoztatni akaró, józan gondolkozású embereknek: tanítja, hogy „minden nemzeteknek különös és különböző törvényeik voltak”, hogy a „közönség javáért készült” törvények tartottak legtovább, és azoknak a törvényalkotóknak a művei, akik a „Nemzetnek hajlandóságait, indulatját, természetét” eléggé ismerték; hogy demokrácia, arisztokrácia és monarchia az „igazgatás” fő formái; és hogy a férfi és nő viszonyában éppúgy változtatni kell a nőt nyomó törvényeken, mint a gazdag és szegény viszonyában a szegénység helyzetén: mert „mely szörnyű hizak van a gazdag és szegény fekvése közt” (333).

²⁴ Uo. I. köt. 1. füzet. XX. sz. közlemény, 97—99.

²⁵ Mohács

Ez utóbbi írásokról csak túlzás nélkül mondhatnók, hogy meghaladták volna az országgyűlés felvilágosult, olvasott nemeseinek eszmei, politikai színvonalát; de másként festenek, ha Kazinczy Helvetius-, Rousseau- és Voltaire-propagandájának, holbachii ismeretelméletének, valamint heves antiklerikalizmusának keretébe állítjuk őket. Az *Orpheus* első kötete ily értelemben van tele oly művekkel, amelyek a nemzeti öntudat megváltoztatásának főszereplője a haladó filozófiai és politikai reflexiót teszik: Helvetius levele, Révai Miklósnak az „együgyű tiszta természet” „csoda fényét” magasztaló verse, „Póp Newtonra” írt verses tisztelgése (Szilágyitól), Wieland *Diogenés*nek töredéke Vitéz Imrétől (melyben arról van szó, hogyan tömik be a nagyok s a gazdagok a hízelkedők száját), egy tanmese a sasról, mely mint király, széttépi a kisebb madarakat, a Rousseau-i *A törvényszabásról*, egy ossziáni részlet, egy kástneri epigramm a „szabadság szent vasát” forgató Brutusról, a magyar nyelv tüzes propagandája, a Horváth Ádámhoz írt episztola valláskritikai-materialista Jegyzései, a „Brassó körül 1781-ben talált vadembernek leírása” Rousseau kiigazítása céljából, hódolásként az értelemmel tökéletesen bíró „társaságos élet” előtt, *A népesítésről* szóló fordítás, az *Anglia és Magyarország igazgatásának összehasonlítása*, a *Négy berlini prot. gyűlékezést eszedezése II-dik Fridrich királyhoz* (melyre válaszul a teljes fejedelmi tolerancia kijelentését kapták), a *Vallás-türedelem. Persiai rege* — megannyi támadás a fennálló rend ellen elvont elméleti, allegorikus vagy politikai síkon.

Nem mondható el ugyanaz az *Orpheus* második kötetéről. Nem hiányzik belőle ugyanaz a szenvedély, ugyanaz a tematika: de valami egyéb megfontolás vagy szükségszerűség háttérbe szorította.

Itt két jelentős, nagyobb ideológiai-politikai értekezés — a II. Frigyes-féle törvény-szabás gondolatai és a *Skizzek a Voltaire életéből* — mellett csak kisebb írások képviselik Kazinczy világnézeti és politikai elveit: egy jegyzet gr. Eszterházy Károly tolerancián túlmutató magatartásáról (Rák Hava XVI.), egy másik jegyzet Szatmári Paksi Mihály verséhez (a vallásbeli versengések „boldogtalan idejéről”) (uo. XVIII), b. Orczy Lőrinc szép búcsúzása Abaújvármegye Rendeitől (1784. okt. 14-én; Oroslán Hava V), Horváth Ádám-nak Bürger utáni fordítása, *A Prometheus tüze* (uo. IX). De bekerült ide egy olyan verszet is, melyért — isten szeretetére, s a király tiszteletére tanít — Széphalmynak (Kazinczynak) jegyzetben kellett mentegetnie magát, mondván, hogy a beajánlott művecske „sok esztendővel íródott ezelőtt”. — S kétségtelen az is, hogy Orczy megkapóan jobbjágybarát búcsúzásának közvetlen közelébe egy olyan frivol, mérges gúnyolódású versike került, amely rendezés a szerkesztőnek legalábbis valami be sem vallott bosszúságáról tanúskodik. Az Orczy-beszéd lényege ebben csendül ki: „itt” (ti. a megyeházában) „veszi orvoslását és könnyebbítését terhének” (ti. a jobbjágy), „mivel itt ülnek és vigyáznak azon személyek, kiket az ország a szegények pártfogására kirendelt és az helyes panaszokat az Igazság mérő serpenyőjében hányván törvényes ítéletet tesznek”. Közvetlenül e búcsúbeszéd előtt, mely a szegénység elismerten jogos panaszának, bajának orvoslásául mégiscsak a nemesi igazságszolgáltatás eszméjét állítja, Aranka Haschka nyomán készített fordítását olvasni *Az igazság képére*. „Világ kurvája! ki minden tirannusnak I Abroszt emelsz buja fajtalanságának! I Jer!... A megbántódott Emberség nevébe I Előbb is serpenyőd csapom szemed közbe!...” Úgy hat, Orczy átértett, szép, de nemesi igazsághite mellett, mint egy groteszk, polgári fintor. — A *Skizzek a Voltaire életéből* pedig azért sajtóságosak, mert nem a támadó, harcos Voltaire-t, hanem a vallásosságát bizonyító, tehát mentegetett Voltaire-t mutatják be. Az *Orpheus* első kötetében általános volt a támadás: támadó írásokkal, Helvetiuséval és Rousseau-éval kezdődött, az agresszív II. Frigyesével folytatódott, s közben még a Göttingai Berekből is a „szabadság szent vasával” ugrott elő a szerény prof. Kástner, annak a Bürgernek és Goecking-nek bizalmas barátja, akiket szintén Kazinczy vitt a nagyközönség elé magyarul. A második kötet Voltaire-je a vallásosságáról testi-moniat adó Voltaire, akit holmi „széles tudományú, a naturalisták ellen küzdő magyar író” támadásai, vádaskodásai ellen kell így

megvédeni — elhallgatva azt is, hogy itt Molnár János kanonokról van szó. Valami fontos oknak kellett közbejönnie, hogy Molnár kanonok dühe egyáltalán figyelembe vételessék Voltaire bemutatásában.

Valóban az *Orpheus* második kötete másfolyan körülmények közt szerkesztődött, mint az első. A „gyorsan változó magyar ég alatt” — mint Batsányi írta — szükség volt a megfontolásra, még inkább az alkalmazkodásra. Kazinczy szívvel-lélekkel csatlakozott a nemzeti mozgalomhoz, de vér nélkül diadalmaskodó bajnokainak nemesi önelégültségétől éppen úgy félt, mint Batsányi. S amikor a diéta — jún. 10-én — összeült, már észre kellett vennie a regresszív tendenciát. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* már felpanaszolta, hogy „az új tanítás módjának végét szakasztották, és a régi, otromba s zűrzavaros tanítás módját vitték be ismét annak helyébe az iskolákba”,²⁶ a *Mindenes Gyűjtemény* szítja a közös iskola elleni felháborodás tüzét.²⁷ Wályi András, Kazinczy iskolalátogatója, a katolikus vallásra való áttérést forgatja fejében, hogy mentse bőrét s főleg alkalmaztatását. Kazinczynak pedig az április 9-én átvett végzés értelmében át kell adnia hivatalát. Bukásának sokan örültek.²⁸ Barátja, Hajnóczy, aki „mindig leste a francia revolúciónak előmenetelét és róla protokollokat vitt” — Kazinczy „sok ízben lelte őt abban a dologban”²⁹ — 20 nappal később búcsúzik el megyéjétől, nem várva meg kibuktatását.³⁰

Az *Orpheus* első kötetének anyaga Váczy szerint áprilisban már nyomdába adatott³¹ — a második kötet összeállítására tehát a gyorsan változó viszonyoknak — s azok még gyorsabb benyomásának — hatása nyomta le bélyegét.

Mindegy most már, milyen rendben szerkesztődött össze a füzetek anyaga: hogy pl. Ráday Gedeon még 1790. augusztus 30-án is változtatna a „negyedik darabba bemenendő munkácskáin” — és hogy az Iker Havi (májusi) számban — XI. sz. közleményként — Kazinczynak egy 1790. okt. 9-i dátumú versfordítása áll. Tény az, hogy a szerkesztés tiszta elv-szerűsége is felborult.

Kazinczy — óvatosan, bár elveit fel nem adva — idomult a győzedelmeskedve máris reakciónak mutakozó nemesi-nemzeti ellenálláshoz. Ennek megfelelően az *Orpheus* II. kötetét az „aktuálpolitika” írásk leplik el. De azért azt a „magyar hajnalhasadást”, melyet Darvas Ferenc helytartótanácsos *Hazaifüi Intése* jövendölt, nemcsak *Csokonai* viszonzta az ő ismert furcsa-hitetlen módján, hanem Kazinczy is, mikor néhány lappal Darvas nagyhangú szözata után (az Iker Havi szám VIII. közleményeként) a *Schiller Tolvajai* Moór Károlyának hörgését hallatta: „Hosszú jó éjtszaka! nem piroslik néked többé a hajnal!” Lehet, hogy csak önkénytelen, szándékaltan kontrasztba került ez a két, Kazinczytól közölt hajnal-kép: mindenesetre szimbolikusn ütközött össze egymással.

Az *Orpheus* II. kötetét — az Iker Havában — Darvas *Hazaifüi Intése* nyitja meg, *Friedrich Freyherr von der Trenck* Sárny Sámuel fordította verse (Glückwunsch An Die Ungarn, Szerencsekívánás a Magyarokhoz, a III. közl. alatt) folytatja, gr. *Teleki József* ugcscsi főispán beszéde naív, csodák és gondviselés hitében alakult történelemszemléletével viszi tovább (1790. ápr. 29.) és Dayka *Győzedelem jövendülés* c. verse (1788) fejezi be egy időre, egy minden tekintetben álproblémának — a végelgyengülő török fölötti magyar győzelemnek — előhozásával. Most már II. Frigyes Törvénysszabásának és a schilleri — *Haramiak*-béli — monológnek közlése sem tartja fel a szerkesztés hanyatlását: Kazinczy közreadja az általa nem éppen szeretett „kanonok Molnár János”-nak *Múlandóság* c. versét;³² minden

²⁶ VÁCZY: Kazinczy F. élete és kora 1915. 363.

²⁷ Uo. 362.

²⁸ Uo. 368. 70.

²⁹ Jegyzések a magyar jakobinusok históriájához. Ld. Fogságom Naplója. Geréb-féle kiadás. Új könyvtár 15. sz. 262—63.

³⁰ BÓNIS György: Hajnóczy József Bp. 1954. 52.

³¹ VÁCZY: i. m. 276.

³² Iker Hava, XII. közlemény.

megjegyzés, polémia nélkül publikálja Horváth Ádámnak a lélek halhatatlansága hitében dözsölő verseit, előbb a *Lelekemhez, születésem napján*,³³ kevéssel utána az *Új esztendő hajnala*³⁴ címűt. A Rák Havi füzetben pedig a szerkesztő — mentegette Voltaire-t a Skizzekben — a régiséghez hajlik vissza, a 17. században jól éneklő Kazinczy András³⁵ vagy a még jobb verselő Molnár Albrecht³⁶. Köszönetet intéz Pételivel *Az Ország Rendeihez*, midőn 1790-ben máj. 11-én a közdolgok folytatására a magyar nyelvet rendelték,³⁷ és *A Szala vármegyei koronaőrző nemes seregnek* — Budára indulásával kapcsolatos — szépségét énekelte.³⁸ Az Oroszlán Havi füzetben Zichy Károly országbíró beszéde, Virágnak *A győzedelmeskedő magyar sereghez* intézett verse, Versegheynék *Emlékesztető Oszlopa*, b. Orczy Lőrinc úr búcsú-zása (1784. okt. 14-én) Abaújvármegye Rendeitől van hivatva alátámasztani a nemesi-nemzeti fordulatot, s csak a Haschka után készült *Az Igazság képe*,³⁹ s *A Prometheus tüze* Bürger után⁴⁰ tanúskodik valami másfolyóról. Az utolsó füzetben, a Szűz Havában mindössze a „prussz király elmékedéseinek folytatása” (IV. közl.) mutatja a szerkesztő makacsságát, a maga világnézetét e folyóiratban védelmezendő — egészében feladja hadállásait.

Visszavonulni sem tud máshová, mint ahová az *Orpheus* maga jelöli ki helyét: a szépirodalmi lázadás sajátos területére.

Az *Orpheus* szépirodalmi vonatkozásait eddig csak részben tárgyaltuk: a józan gondolkodás, a nyelv tökéletesítése és a „Magyar Történetek” célkitűzései részben azokon a darabokon keresztül valósultak meg, melyeket idéztünk. De az egész termésnek egy része túlhullámozott az említett célkitűzéseken: s Kazinczy többet, szorongató helyzetéből szabadítót várt tőlük.

S ez a termés szépirodalmi alkotásának, szépirodalmi szerkesztő-munkájának első széles mezejű kibontakozását mutatja.

4. Részletes tárgyalás helyett csak jelzem, hogy az *Orpheus* a kor magyar irodalmi, költői irányait a legösszetettebb, a legsokszínűbb foglalatba zárja: mert benne az uralkodó ideológiai és politikai direktívák mögött négy-öt rétegben burjánzik fel az ízlésben-formában átalakuló magyar költészet. Gyöngyösis-amadés nemzeti énekköltés, deákos klasszicizmus, ányosi szentimentalizmus, német Sturm und Drang, olaszos rokokó — Maggi, Leméne, Metastasio nevét már a szonett magyarrá hódításának vágya is kíséri —, ködös ossziáni „preromantika”: mindez együtt kavargó a két kötet lapjain. A magyaros formáktól a görög—római mértékes versekig és a nyugat-európai formákig minden megtalálható benne, a nyelv tömörítési tudását próbára tevő kísérletekkel éppúgy, mint az ortográfiai ízlés vitáival . . .

Az *Orpheus* első füzetének is legelején gr. Pálffy Károlynak a voltaire-i Henriást fordító Péczelihez írt levele áll, s kevéssel utána a Helvetius-fordítás; az *Orpheus* utolsó füzetét anakreontika önti el vergiliusi szépségkultusszal, fabulákkal, szerelmes oktatásokkal együtt.

A szépirodalom duzzad fel az *Orpheus* második kötetében: a költő lázadását jelenti be, még magasabb fokon, mint az ideológiai propaganda elméleti műveivel.

A szépirodalom elszakadása az *Orpheus*-féle propagandisztikus folyóirattól nemcsak a mostoha viszonyokra adott felelet, hanem elsősorban a szépirodalom nagy kötetekkel előlépő vágy kilépni akaró gesztusa.

Ami ismeretelméleti-valláskritikai motívum volt az *Orpheusban*, az *Holmann holbachi* könyvének (*Die Oekonomie der Natur*. Berlin (Bécs) 1782) fordításában teljesült ki; ami a törvényekre vonatkozó újító szándékait illeti, azok a *Contrat Social* fordításában folytatód-

³³ 1789. V. 11. Iker Hava, IX. közlemény.

³⁴ 1789. jan. 1. Iker Hava, XIII. közlemény.

³⁵ Rák Hava, XI—XII. közlemény.

³⁶ Rák Hava, I. közlemény.

³⁷ Rák Hava, XVI. közlemény.

³⁸ Rák Hava, XVII. közlemény.

³⁹ Oroszlán Hava, IV. közlemény.

⁴⁰ Horváth Ádám fordítása, IX. közlemény.

tak ; ami a polgári erkölcsnek már az Orpheusban is éles követelésként tűnt fel II. Frigyes reflexióinak fordításában és jegyzeteiben, az egyenest vadító, megfélemlítően agresszív témába-formába öltözött a *Lanasszax* és a goethei *Stella* fordításában — a férfi két szerelmes nő boldog bírásában elégül ki, úgy, hogy maguk a nők osztoznak, önként, egy férfi szerelmén. Az orpheusi *Osszian-kultusz* egész kis „rembrandti tablót” — Kazinczy nevezi így — eredményez Veit Weber *Vak Lantosának* magyarításával, egy vad-romantikusan lázító szerelmi történettel. S a költő-szerkesztő a *Musen-Almanachok* mintájára évi panoráma-kötetkét akar készíteni legjáva költészetünkről. Az 1791-ik évre meg is jelennek a *Heliconi Virágok* — s e tekintélyes részében az *Orpheus* termését verscsokorba fűző kötetke a legvilágosabban bizonyítja: a felvilágosult ideológus propagandáját organikusan folytatja — csak mezt, fegyvert váltva — a költő, a szépíró.

Talán egyik művében sem oly indulatokkal, oly kíméletlen támadásokkal a fennálló rend ellen, mint a wielandi *Diogenesben* (Szókratész Mainomenosz — Az az A szinopei DIOGENESZ dialógusai.⁴¹ Az 1790-ben már elkészült mű kiadására 1793-ban került sor : s a már komoruló magyar égbolt alatt Kazinczy e művében kilobbannak azok a lángok, melyek Holmann és Rousseau kézirat fordításaiban még elfulladtak. A legszélsőségesebben külön — de társadalomkritikai — álláspontról bírál Diogeneszenek, ez élvező és mégis ártatlan, e művelt és mégis természetes alakjának maszkjában. A nagyon is összetett, nem is ellentmondás nélküli műnek „vezérszólama”, az uralkodó világnézet és a fennálló társadalom elvetése, a kivonulás ebből a világból. Híres, utóbb klasszikussá formálódó magyar irodalmi motívumok egész tárháza ez a kis könyv. Íme az egyik : „csak azt tudnám elfelejteni, hogy tízezer embertársaitoknak nincs annyijok, hogy a mord esztendő részének alkalmatlanságait elszenvedhessék, minthogy ti márványpalotákban laktok ; — hogy nincs mivel befedezni testek mezítelenségét, mert a körültekintő szolgáló rabok gazdag köntösökbe öltöznek ; — hogy nincs annyijok, amivel jóllakhasanak, mert ti egyszeri vendégségekben nyelitek el azt, amivel hetekig érthették volna bé magokat egynehány ezerek.”⁴² Tiborc panaszának első — még különcös, magányos — megfogalmazása ez.

Legszébb azonban az a kifakadása, amely az örökös megváltásról szóló Kőlcsey-beszéd végén olvasható, súlyos fenyegetést látszik előlegezni, 1790—93-ban : „De tegyünk fel még egy esetet, Filomedon, mely annyira lehetséges, hogy egy bizonyos órával sem bízathatjuk magunkat, hogy meg nem történik. Tízezer embernek kétség kívül tizenkilencezer és nyolcszáz karral van több karja, mint száz embernek. Annál pedig nincs semmi bizonyosabb, mint hogy Achájában száz hozzád hasonló birtokú emberhez képest vannak tízezer olyanok, akik egy támadható zenebona által többet nyerhetnének, mint veszthetnének. Tegyük fel már, hogy ez a tízezer egyszer számbavenné karjainak számát, s a volna kalkulálásának produktuma, hogy éljenek erejekkel, vessék ki a gazdagokat mostani birtokokból s osszák fel újra a köz nyereséget. ... minden a hajdani egyenlőségbe dől vissza, s — egy szóval, te csak annyit kapnál, amennyit az az alacsony sorsú mesterember, aki lábaidat felsaruzza ...”⁴³

Ez már — antikos, különc, némileg utópikus-rousseau-i köntösben is — forradalmi fenyegetőzés volt. Magyarország „korintusi papjai” — mint Kazinczy írja — nem is túrték el a lázadó literátor e könyvét : gyorsan betiltották.

De Kazinczy már azon a fokán állott fejlődésének, hogy nem állhatott meg. „Az elme, ha egyszer megindul, megy és meg nem áll...” Csak megismerkednie kellett a magyar jakobinusokkal : elég volt ennyi ahhoz, hogy a saját hosszú fejlődéséből adódó következtetéseket levonva, soraikba lépjen.

⁴¹ Ajánlásával ismét az ő „savoyai vikáriusának”, Szentgyörgyi Istvánnak adott tiszteletet.

⁴² *Diogenes* 53—54.

⁴³ *Uo.* 158—159.

KAZINCZYS WEG ZUR JAKOBINERBEWEGUNG

Die vorliegende Arbeit behandelt die geistige Entwicklung von Ferenc Kazinczy, des hervorragenden Schriftstellers der ungarischen Aufklärungsepoche, den Radikalisierungsprozeß seiner Ideen, seiner Weltanschauung. Im ursprünglichen Sinne des Wortes war Kazinczy kein Revolutionär, doch in seiner Entwicklung ist er dennoch in so großem Maße von den Wegen der aufgeklärten Edlen seiner Zeit abgerückt, daß bei der Untersuchung seiner Lebenswege auch die Stufen verfolgt werden können, über welche Kazinczy auf die Höhe der revolutionär gesinnten Verschwörer (ungarische Jakobinerbewegung) emporstieg. Der Gang und die verschiedenen Etappen der ideologischen und moralischen Revolutionierung von Kazinczy wird skizzenhaft analysiert. In der ideologischen Entwicklung Kazinczys unterscheidet der Verfasser drei Stufen, bzw. Etappen: der erste bedeutende Fortschritt wird durch den Zusammenbruch seines alten religiösen Glaubens gekennzeichnet (1779); die zweite Stufe erreichte er, als er es unternahm die konfessionalitätenlose, aufgeklärte Staatsbürgererziehung einzuführen (seit 1786). Schließlich gelangt Kazinczy durch seine öffentliche Tätigkeit als Zeitungsredakteur, als Verfechter der radikalen aufgeklärten Lehren zur letzten Etappe seiner Entwicklung (1789—91). In diesen Jahren wird Kazinczy ein Anhänger des materialistischen Holbach, der Gesellschaftskritik von Helvetius, Rousseau und Wieland, ein Kämpfer gegen die Gesellschaft der Unterdrückten.